

XX ASR BOSHLARIDA ERONDAGI IJTIMOIIY-SIYOSIY HOLATNING O'ZIGA XOSLIKLARI MUAMMO VA YECHIMLAR

Dilmurodov Farrux Rustam o'g'li

TDSHU magistranti

Anotatsiya

XX asr boshlarida Eronda ruhoniylarning xalq ommasiga katta ta'siriga e'tibor qaratib o'zlarining manfaatlari yo'lida siyosatga aralashib, shoh hokimiyatini qoraladilar. Xalqning ahvoli og'irlashib, diniy va siyosiy o'yinlarning qurboniga aylandi.

Kalit so'zlar: Siyosiy vaziyatning og'irlashishi, Qojarlar sulolasi, 1905-yilgi konstitutsiyaviy inqilob, "Maxfiy jamiyat", Ja'fariylik aqidasi, rus elchilari, ingliz elchilari, Birinchi jahon urushi, Ikkinchi jahon urushi, Fors ko'rfazi voqealari.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Eronda og'ir iqtisodiy va moliyaviy ahvol, mamlakatning Angliya va chor Rossiyasiga siyosiy qaramligi tufayli keskin muhit vujudga keldi. Eronda iqtisodiyotda feodal munosabatlari hukm surgan, siyosiy tuzum ham feodallik tarzida qolgan edi. O'sha davrdagi Eron iqtisodiyotining xarakterli xususiyati milliy kapitalistik tadbirkorlikning zaif rivojlanishi edi, bu Eronning yarim mustamlaka holati bilan izohlanadi. Ammo Eron kapitalizmining shakllanishi va rivojlanishiga Angliya va chor Rossiyasining ta'siri turlicha shakllandi. XX asr boshlarida Eronda bo'lgan rus diplomatlari Eron xalqining chuqur qoloqligi, ko'r-ko'rona johilligi va to'liq savodsizligi hamda xudoga bo'lgan aqidaparastlik e'tiqodini ta'kidlab, XX asr boshlarida Eronda ruhoniylarning xalq ommasiga katta ta'siriga e'tibor qaratdilar. Shia ruhoniylari har qanday faoliyat, jumladan, savdo-sotiq bilan shug'ullanish imtiyoziga ega bo'lgan va shu bilan birga, shia an'analariga ko'ra, ular soliqqa tortilmagan. Savdo va tadbirkorlik bilan shug'ullanish ulamolarni savdogar va tadbirkorlar doiralariga yaqinlashtirdi. Erondagi shia ruhoniylarining asosiy "muqaddas" markazlari Erondan tashqarida, Najaf va Karbalo, Kozimeyn va Samarra (Iroq) shaharlarida joylashganligi bilan ham belgilandi. : marjeat-taqlidlar ("taqlid manbasi") va oyatullohlar ("Xudoning alomati") va eng mashhur SHIIY madrasalari o'qituvchilari. Najaf va Karbalo oyatlarining ko'rsatmalari ham Eronning ma'naviyat idoralari, ham butun shia jamoati uchun farz edi. Bunga qarshi shohlar o'zlarini "xudoning yerdagi soyasi" deb ataganlar. Shia ulamolari chiday olmadilar; shia an'analariga ko'ra, "yashirin" imom kelguniga qadar barcha shohlar hokimiyatni "g'araz qiluvchilar" hisoblangan, chunki barcha shialar, jumladan, hukmdorlar faqat mukallidlar yoki eng obro'li mujtahidlar va oyatullohlarning izdoshlari bo'lishlari mumkin edi. 1905-yil oxiri Eronda konstitutsiyaviy inqilobning boshlanishi edi. Konstitutsiyaviy harakatning bir qator taniqli mafkurachilari, asosan, dunyoviylik tarafdorlari edi. Ular "iymon siyosat bilan bog'liq emas" deb ta'kidladilar. Muassislari Eronning ijtimoiy-siyosiy tizimini isloh qilish masalalarini muhokama qilgan metropoliten liberal «Maxfiy jamiyat» nizomiga ko'ra, unga tug'ilish bo'yicha barcha eronliklar, jumladan nasroniylik,

yahudiylik yoki zardushtiylik diniga e'tiqod qiluvchilar ham a'zo bo'lishi mumkin edi. Shu bilan birga, inqilobiy harakat eng kambag'al qatlam va kambag'allarga tayanishi kerak, chunki xonlar, shahzodalar (shahzodalar) va boy ulamolarning (og'azoda) bolalari hech qachon islohotlar va tenglikning haqiqiy tarafdori bo'lmaydilar. "Maxfiy jamiyat" va shunga o'xshash boshqa tashkilotlar rahbarlari bir vaqtning o'zida o'zlari ilgari surgan tenglik va erkinlik haqidagi g'oyalarni islom ta'limotining asosini tashkil etishini ta'kidladilar¹. Umuman olganda, 1905-yilda eronliklarning muxolifat ko'rsatishiga hukmron qatlamlar tomonidan o'zboshimchalik va zulmning kuchayishi, shuningdek, mustamlakachi davlatlar, birinchi navbatda, Rossiya va Angliya tomonidan o'lkaning qulligining kuchayishi sabab bo'ldi. Qirol oilasi a'zolari uchun yillik ziyofatga borishdan bosh tortgan radikal shahzoda sifatida u Nosir al-Din Shoh tomonidan qisqa muddatga qamalgan edi. Uning faoliyati Erondagi radikalizmning uch avlodini qamrab olgan edi. U inqilobdan omon qoldi, 1909-1919-yillarda Demokratlar partiyasida qatnashdi, 1921-1926-yillarda Sotsialistik partiyaga rahbarlik qildi, 1942-yilda Tude partiyasiga raislik qildi. Holbuki, Inqilobiy qo'mita, Insoniyat jamiyati, sotsial-demokratik partiya va Maxfiy markaz zamonaviy ziyolilar tomonidan tashkil etilgan bo'lsa, Maxfiy jamiyat o'z a'zolarini asosan an'anaviy o'rta sinfdan o'z ichiga olgan. Ta'sischi a'zosi Nozim al-Islom Kermoniy "Eronliklarning uyg'onish tarixi" sarlavhasi ostida chop etilgan batafsil kundaligida jamiyatning tashkil topishini tasvirlab bergan². 1905-yil fevralida bo'lib o'tgan yig'ilishda jamiyat kodeks tuzdi. An'anaviy o'rta sinf ham, zamonaviy ziyolilar ham o'zlarining farqlaridan tashqari, hujumlarini bir maqsad - markaziy hukumatga yo'naltirishdi. Ikkalasi ham o'zlarining yashirin va yarim maxfiy tashkilotlari, jamiyatlari va siyosiy partiyalarini tuzdilar. Qojarlar sulolasi nafaqat moliyaviy jihatdan bankrot, balki ma'naviy jihatdan ham obro'sizlangan, ma'muriy jihatdan samarasiz, eng muhimi, harbiy jihatdan qobiliyatsiz ekanligini ikkalasi ham bilardi. Mamlakat inqilobga kirish uchun oxirgi turtkini kutdi. Yakuniy turtki 1905-yil boshidagi iqtisodiy inqirozdan kelib chiqdi. Butun mamlakat bo'ylab yomon hosil va vabo epidemiyasi, rus-yapon urushi va Rossiyadagi keyingi inqilob tufayli shimoliy savdoning to'satdan buzilishi Eronda oziq-ovqat narxlarining tez inflatsiyasiga sabab bo'ldi. 1906-yil 2-sentyabrda qabul qilingan saylov qonuni asosida Majlisga saylovlar o'tkazildi. Saylov ikki bosqichda o'tkazilishi kerak, saylovchilarning o'zi esa olti guruhga bo'lingan. Saylovchilarning birinchi guruhiga Qajarlar oilasi vakillari va qojar knyazlari, ikkinchisiga - ruhoniylar, uchinchisiga - yer egalari, to'rtinchisiga - kamida 1000 tuman daromadi bo'lgan savdogarlar, beshinchi - mayda savdogarlar, oltinchi - hunarmandlar³ bo'ldi. Taxmin qilish mumkinki, konstitutsiyaviy harakatning asosiy kuchini tashkil etuvchi keng ommani G'arb emas, balki an'anaviy islom g'oyalari ilhomlantirgan. Bu ularning muammolarini, ijtimoiy vaziyatni o'z tushunishlari asosida hal qilishga urinish edi. Hattoki oz sonli Eron ziyolilari (farangimaab; ya'ni xorijda ta'lim olgan eronliklar) ham o'z mamlakatlarida shia diniy an'alariga, ayniqsa, oila va nikoh munosabatlarida, shaxsiy odatlarida va hokazolarda amal qilganlar. O'sha paytda Eronda Shayx Sayyid Kazamning o'g'li Shep Sayyid Ahmadga tegishli bo'lgan "Tazkireye al-Gafel va Ershade al Jahel" ("Ahmoqlik

¹ Касрави А. Тарих-е пансадсале-йе Хузестан. – Техран, 1951. – С. 252.

³ Abrahamian, Ervand, Tortured Confessions by Ervand Abrahamian, University of California Press, 1999. –P. 239

qissasi va johilga ko'rsatma") nomsiz asar paydo bo'ldi. Islomsiz dunyoda hech qanday tartibni kutish mumkin emas, chunki "eng yaxshi qonun Ollohning qonunidir", balki "erkinlikni sevuvchi unsurlar islomdan begonadir" degan so'zlar bilan boshlanadi⁴. Bahodur Jengning konstitutsiyani tushuntirishi konstitutsiyachilar – Majlis va Asosiy qonun tarafdorlari bilan solishtirganda konservativ unsurlar tomonidan konstitutsiyaviy qonunchilikka tubdan boshqacha yondashuvni ko'rsatadi: Xulosa qilib aytganda, biz parlament uchun muayyan chora-tadbirlar ishlab chiqmoqdamiz va shariatga ko'ra, unga [parlamentga] bo'ysunmaydigan, balki shohning vakolatlari bo'lgan huquqlarga aralashishni imkonsiz qilamiz"⁵. Ayni paytda Rossiyada 1909 yil 28 avgustdagi "Mosoy ovozi" gazetasida Erondagi inqilobiy voqealar va birinchi majlis faoliyati haqida hamdardlik bilan so'zlangan maqola e'lon qilindi: "Birinchi Majlis haqida nima desalar ham, yo'q. faoliyatini qanday qoralasalar ham, lekin shuni ham e'tibordan chetda qoldirmaslik kerakki, bu Forsda keng miqyosda amalga oshirilgan birinchi siyosiy tajriba edi. Majlis eskiz shaklidan chiqib, aniqroq shaklga ega bo'la olmadi. Bu, ta'bir joiz bo'lsa, bo'lajak xalq yig'inlariga rahbarlarni tayyorlashning asl maktabi, ularning tayyorgarlik kursi edi...D"⁶ Asosiy Qonunning yangi qismida bir qancha demokratik qoidalar o'rin olgan edi. Qonun oldida barcha eronliklarga teng huquqlar e'lon qilindi. San'atda. 9-moddada "barcha fuqarolarning hayoti, mol-mulki va sha'ni qonun bilan ta'minlanadi va himoya qilinadi", deyilgan. Qo'shimchalar bosma nashrlarga erkinlik berdi. "Islomga zid bo'lganlar bundan mustasno". Qo'shimchaga ko'ra, qonunlarni tushuntirish va izohlash huquqi faqat Majlisga berilgan⁷. Shu bilan birga, shayx Fazlulloh katta obro'ga ega bo'lgan shia ilohiyotchilarining o'ng qanotining bosimi tufayli Islom diniga e'tiqod qilmaydigan Eron fuqarolarining huquqlarini poymol qiluvchi bir qator qoidalar qo'shimchalarga kiritildi. Ja'fariylik aqidasi (Imomit shialigi) Eronning rasmiy e'tiqodi deb e'lon qilindi. Majlis tomonidan qabul qilingan qonunlar "islom ta'limoti asoslari"ga mos kelishi kerak edi. Shoh va uning ma'muriyati vaqt o'ynab, eng yaxshi o'tirgan ruhoniylarning murojaatlariga javob bermagani uchun, ular yana bir bor xalqqa murojaat qilib, shahga murojaat qilishdi. Yangi petitsiyasida "Eron millatini zo'ravonlik va zulmdan qutqarish uchun undan konstitutsiya joriy etish va Majlis tashkil etish zarurligini e'lon qilishni so'raydilar" deyilgan⁸. Sakkiz banddan iborat bo'lgan murojaatda oxirgi bandda ruhoniylar huquqlarini majburiy hurmat qilish ko'rsatilgan⁹. 1907-yilda ular "Fors, Afg'oniston va Tibet ishlari bo'yicha" konventsiyani tuzildi. Bu shartnomaga ko'ra, Eron hududining shimolidagi Kasre-Shirin-Isfaxon-Yazd-Zulfug'or chizig'i chor Rossiyasi ta'sir doirasi, mamlakatning Bender-Abbos-Kermon-Birjand chizig'ining janubi-sharqidagi qismi esa chor Rossiyasining ta'sir doirasi deb e'lon qilindi. Gazik Britaniya ta'sir doirasi deb e'lon qilindi. Ushbu zonalar orasida joylashgan hududlar sotib olindi. Bu kelishuv katta oqibatlariga olib keldi. Qojar shohlari hokimiyatning

⁴ The U.S.-Soviet confrontation in Iran, 1945-1962: a case in the annals of the Cold War By Kristen Blake. Zaid. B. Ahmad. The Roots of Formation of Ayatollah Khomeini's Political Thought, 2009. – P. 146.

⁵ Nikazmerad, Nicholas M. A Chronological Survey of the Iranian Revolution. 1980. – P. 254.

⁶ Список литературы и источников Агаев С.Л. Иран в прошлом и настоящем (Пути и формы революционного процесса). 1981. – М., 147

⁷ Эти сведения взяты в основном из вводной части книги Назим оль- Ислама Кермани «История пробуждения иранцев». Первое неполное издание книги появилось в ходе революции 1905-1911. Кермани. Тарих-е бидари-йе иранийан. –Техран. 1953. – С. 456.

⁸ mad Farughy/Jean-Loup Reverier: Persien: Aufbruch ins Chaos?, München 1979. – P. 154.

⁹ Farah Shahbanou of Iran. My Thousand and one day An Autobiography. London. 1978. – P. 283.

avtoritar usullari bilan aholining asosiy qismi bilan har qanday aloqani uzdilar. Ularning shialik urf-odatlariga nisbatan buzg'unchi harakatlari shialik tomonidan eng og'ir jinoyat hisoblangan islom diniga putur yetkazdi. "Yashirin" imom aqidasiga ko'ra, agar shia jamoati xavf ostida bo'lsa, xalq orasida eng mashhur oyatullohlardan biri musulmonlarni "payg'ambar va imomlarga xiyonat qilgan"ga qarshi harakat qilishga chaqirishi mumkin¹⁰. Birinchi jahon urushi boshlanishi bilan Buyuk Britaniya Fors ko'rfazi va Eronda o'zining harbiy ishtirokini kengaytirdi. Eron suverenitetini buzgan holda, 1914-yil 10-oktyabrda ingliz qo'shinlari Abadan orolini va Shatt al-Arab daryosining Eron qirg'og'ini egallab oldilar. Bundan oldinroq ingliz-hind qo'shinlari Mesopotamiyadagi Fort-Faoni egallab olishgan. Eronning Busher portiga piyodalar bataloni kelib tushdi. Britaniyaliklar o'z harakatlarini APNKning neft konlari va korxonalarini himoya qilish zarurati bilan izohladilar. 1917-yil mart oyining boshida Tehronga Rossiyadan fevral inqilobi, imperatorning taxtdan voz kechishi haqida xabar keldi. Petrograddagi siyosiy o'zgarishlar Eronning siyosiy doiralarida kuchli aks-sado berdi. Eron vatanparvar arboblari Rossiyadagi voqealar ularga qonun va tartibni tiklashga yordam beradi deb ishonishgan mamlakatda davlat hokimiyati organlari faoliyatini jonlantirish. Rossiya diplomatik missiyasi rahbari bu his-tuyg'ularga ishora qilib, Petrogradga shunday deb yozgan edi: "Millatlarning qo'shilmasligi va o'z taqdirini o'zi belgilashi mumkin emas" shiori forslarning qalbida katta umidlarni uyg'otdi va ularning asosiy maqsadi, aftidan. Angliya-Rossiya vasiyligidan xalos bo'lishdir. bizni 1907-yilgi kelishuvdan - Forsni ta'sir zonalariga bo'linishdan voz kechishga ishontirishdir"¹¹. Eron hukmron doiralarining xatti-harakati, shubhasiz, Britaniya hukumatining antisovet faoliyati bilan bog'liq edi. 1918-yil bahoriga kelib rus qo'shinlarining Erondan olib chiqilishi printsipial jihatdan yakunlandi. Rossiya qo'shinlarining olib chiqib ketilishidan foydalangan Britaniya hukumati Erondagi harbiy ishtirokini kengaytirdi. U Britaniya ta'sirini Shimoliy Eronga kengaytirdi va o'z hududidan Transkavkaz va Kaspiy dengizi mintaqasiga qurolli aralashuv uchun trampin sifatida foydalangan. 1918-yil mart oyida Britaniya hukumati general Dunstervil qo'mondonligi ostidagi ingliz-hind bo'linmalarini Mesopotamiyadan Shimoliy-g'arbiy Eronga yuborib, shu bilan birga general Malleson boshchiligidagi Xurosondagi qo'shinlari sonini ko'paytirib, ularning roziligini olishga harakat qildi. Eron hukumati buning uchun.. 1918-yil 12-martda Britaniyaning Tehrondagi vakili Eron hukumatiga topshirgan notada Britaniya hukumati "tartibni saqlash" va "manfaatlarni himoya qilish" maqsadida Eronning shimoliy-g'arbiy qismiga Britaniya qurolli kuchlari bo'linmalarini vaqtinchalik kiritish niyatida ekanligini ma'lum qildi. ittifoqchilardan". Bundan tashqari, u Eron hukumatidan Shimoliy-G'arbiy va Shimoliy-Sharqiy Eronning chegaradosh hududlarida Britaniya harbiy qudratini o'rnatish, shuningdek, "Janubiy Fors multiqchilari" bo'linmalarini inglizlarga qarshi "dushmanlik harakatlari to'xtatilgunga qadar" saqlab turishga roziligini so'radi¹². Shayx Muhammad Xiyoboniy, jurnalist Mirzo Togi xon Rifat, diniy va siyosiy arbob Mirzo Ismoil Nubariy, Karbalayi Ali Haririy va boshqa bir qator shaxslar DPA faoliyatiga va uning gazetasini chiqarishga rahbarlik qilishgan. Ularning birlashishiga turtki bo'lib, 1919-yildagi

¹⁰ O'Hara, Vincent P. Tucker, Spencer, ed. World War II at Sea: An Encyclopedia. 1 (illustrated, reprint ed.). The Palm Beach Post., 1976. – Nov. 4

¹¹ Вильгельм Васмус до войны дважды занимал пост германского консула в Бушире .1978. – С. 103.

¹² Вильгельм Васмус до войны дважды занимал пост германского консула в Бушире .1978. – С. 105.

Angliya-Eron kelishuvini tasdiqlash masalasi ko'rib chiqilishi kerak bo'lgan yangi chaqiriq parlamentiga kutilayotgan saylovlar bo'ldi¹³. 1920-yilga kelib Jengel jamiyatining bir qismi bo'lgan partizanlar o'zlarining siyosiy maqsadlari shakllantirilgan dasturni chiqardilar. O'z mazmuniga ko'ra, u sotsializm tarafdori edi¹⁴. 1919-yilgi Angliya-Eron kelishuvi. Ingliz demarshi Sepahdorlar kabinetida inqirozni keltirib chiqardi. 1921-yil 19-yanvarda ba'zi vazirlar hukumatni tark etgach, butun vazirlar mahkamasi iste'foga chiqdi. Fevral boshida Sepahdor yangi hukumat tuzishga rozi bo'ldi. 1921-yil 16-fevralda u vazirlar mahkamasi a'zolarini shohga taqdim etdi va 21-fevralda Tehronda davlat to'ntarishi bo'ldi¹⁵. Bir necha o'n yillar davomida to'ntarishning tabiati masalasi 1921-yil 21-fevralda Buyuk Britaniyaning Erondagi rasmiy vakillarining uni tayyorlash va o'tkazishdagi roli Sovet tarixshunosligida munozarali masalalardan biri bo'lib qoldi.

Qadim zamonlardan beri Britaniya rasmiylari bunday xatti-harakatdan manfaatdor bo'lgan, uning yordami va bilimisiz buni amalga oshirish mumkin emas, degan hukm bor edi. Bu fikr, shuningdek, davlat to'ntarishidan so'ng Tehrondagi hukumat kabinetiga Britaniyaparastligi Eron siyosiy doiralarida hech kimga sir bo'lmagan siyosatchi rahbarlik qilgani ham asos bo'ldi. Bu jurnalist, diniy tabaqadan bo'lgan Seyid Ziyoddin Tabatabo'iy, fors gazetasining noshiri edi.

Xulosa sifatida aytish o'rinliki, Eron tarixini o'rganish uchun manbalarni klassifikatsiyalashtirish(guruhlashtirish) dolzarb ish sanaladi. Shuningdek, manbalarni guruhlashtirish tadqiqotchi uchun Eron tarixini qiyosiy-tarixiy tarixshunoslik uslubida yana ham teranroq o'rganishiga yordam beradi. Biz o'rgangan manbalar ni 4 guruhga bo'lib o'rgandik, boisi shuki, Eronning XIX asr oxiri va XX asr shoh tuzumi qulaguniga qadar bo'lgan davrni nafaqat mahalliy Eron tarixnavislar balki, chet el tadqiqotchi va tarixchilar o'rganishgan hamda asarlar yozib qoldirishgan. Bilamizki, tarix xolislik talab qiladi. Shundoq ekan, Eronning bu davr tarixini ochiq-oshkora o'rganishimiz uchun mahalliy eronlik tarixchilar yozib qoldirgan manbalar(o'zlari guvoh bo'lgan holda)ni chet el tarixchilari yozgan manbalari asosida solishtirib o'rganish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Касрави А. Тарих-е пансадсале-йе Хузестан. – Техран, 1951. – С. 252.
2. Abrahamian, Ervand, Tortured Confessions by Ervand Abrahamian, University of California Press, 1999. –P. 239
3. The U.S.-Soviet confrontation in Iran, 1945-1962: a case in the annals of the Cold War By Kristen Blake. Zaid. B. Ahmad. The Roots of Formation of Ayatollah Khomeini's Political Thought, 2009. – P. 146.

¹³ A. Lambton. Qajar Persia. Eleven studies. – London, Tauris and Co. Ltd., 1987. – P 19.

¹⁴ Бушев П.П. Герат и англо-иранская война 1856-1857. – М., 1959. – С. 123.

¹⁵ См.: «Из концессионного соглашения между персидским правительством и У. Ноксом д'Арси от 29 мая 1901 г.». Новая история Ирана. Хрестоматия, с. 134-136.

4. Nikazmerad, Nicholas M. A Chronological Survey of the Iranian Revolution. 1980. – P. 254.
5. Список литературы и источников Агаев С.Л. Иран в прошлом и настоящем (Пути и формы революционного процесса). 1981. – М., 147
6. Эти сведения взяты в основном из вводной части книги Назим оль-Ислама Кермани «История пробуждения иранцев». Первое неполное издание книги появилось в ходе революции 1905-1911. Кермани. Тарих-е бидари-йе иранийан. – Тегеран. 1953. – С. 456.
7. Farughy/Jean-Loup Reverier: Persien: Aufbruch ins Chaos?, München 1979. – P. 154.
8. Farah Shahbanou of Iran. My Thousand and one day An Autobiography. London. 1978. – P. 283.
9. O'Hara, Vincent P. Tucker, Spencer, ed. World War II at Sea: An Encyclopedia. 1 (illustrated, reprint ed.). The Palm Beach Post., 1976. – Nov. 4
10. Вильгельм Васмус до войны дважды занимал пост германского консула в Бушире .1978. – С. 103
11. Lambton. Qajar Persia. Eleven studies. – London, Tauris and Co. Ltd., 1987. – P 19.
12. Бушев П.П. Герат и англо-иранская война 1856-1857. – М., 1959. – С. 123.
13. См.: «Из концессионного соглашения между персидским правительством и У. Ноксом д'Арси от 29 мая 1901 г.». Новая история Ирана. Хрестоматия, с. 134-136.